

foizni tashkil etadi. Aholining 43,9 foizi shaharlarda istiqomat qiladi. Eng yirik shaharlari: Qohira, Iskandariya, Port-Said, Ismoilিয়া, Tanta, Suvaysh, Al-Mansura, Damankur, Al-Mahallat-ul-Kubro shaharlari hisoblanadi.

34-§. G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlari

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Afrika bo'yicha Iqtisodiy komissiyasi taklifiga binoan G'arbiy va Markaziy Afrikaga tabiati, etnik tuzilishi, tarixi va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining umumiy xarakteriga qarab 24 ta mamlakat kiritilgan. Etnik jihatdan bu yerda yashovchi xalqlarning ko'pchiligi G'arbiy Sudan va Bantu xalqlari degan nom bilan atalgan. Bularning ko'pchiligi XX asr o'rtalariga qadar Yevropa davlatlarining mustamlakasi bo'lib kelgan. Ayniqsa, Ikkinchi jahon urushidan keyin butun Afrikani larzaga keltirgan milliy-ozodlik harakati juda ko'p xalqlarning mustaqil rivojlanishiga yo'l ochib berdi. Tarixiy «Afrika yili» nomi bilan kirgan 1960-yilda G'arbiy va Markaziy Afrikaning 15 ta mamlakati siyosiy mustaqillikni qo'lga kiritgan edi. Shulardan eng kattalari Nigeriya va Zoir, keyin Senegal va Mali, Mavritaniya va Benin (ilgarigi Dagomeya), Niger va Yuqori Volta, Fil suyagi sohili va Togo, Chad va Gobon, Markaziy Afrika va Kongo Xalq Respublikasi, Kamerun va S'erra-Leone. 1965-yilda Gambiya, 1968-yili Ekvatorial Gvineya, 1973-yilda Gvineya-Bisau, 1975-yil Yashil orollar buruni va Angola mustaqil respublika deb e'lon qilindi. Bu mamlakatlarda hozir muhim etnik jarayon ro'y bermoqda¹.

G'arbiy va Markaziy Afrika aholisi turli antropologik va lingvistik guruhlardan iborat bo'lib, o'zlari-

¹ *Jabborov I.* Jahon etnologiyasi asoslari. . . 220-bet.

Tuareg qabilasi qizi

ning xo‘jalik faoliyati, madaniyati va dinlari bilan biroz ajralib turadilar. G‘arbiy Afrikaning shimolida Mali va Niger hududida yashovchi tuareglar katta yevropoid irqining O‘rta yer dengizi tipiga mansub. Yevropoid belgilari Markaziy Afrikaning shimoliy hududlaridagi tubi kanuri kabi elatlar-da ham biroz seziladi. Qolgan barcha xalqlar katta negroid irqiga tegishli. Ammo ular ayrim tiplarga bo‘lingan. Masalan, badanining rangi, la-

binining qalinligi, prognatizm, bo‘yi va boshqa belgilari bilan Senegal tipi (volof xalqi), niger tipi (mandingo xalqi), chad tipi (xausa xalqi), Sahroi Kabir tipi (sara xalqi), pakana bo‘yli negeril tipi (pigmeylar) bir-biridan ajralib turadilar.

G‘arbiy Afrikaning etnolingvistik qiyofasi juda rang-barang. Bu yerda hozir bir necha til oilalari va juda ko‘p turkumlarga mansub etnoslar yashaydi. Afroosiyo til oilasiga kiradigan barbar va tuareglar hamda chad turkumiga mansub xausalar bilan birga niger-kordofa, nil-saxara, benue-kongolez til oilalariga tegishli juda ko‘p xalq va elatlar keng hududda joylashgan. Markaziy Afrikaning etnolingvistik xaritasi ancha yaxlit, umumiylikka ega, asosan, bantu tillari-

Nigeriyalik bolalar

da gapiradigan xalqlardan iborat. Bantu xalqlari miloddan avvalgi I ming yillikning o'rtalarida Markaziy Afrikada paydo bo'lib, bu yerda qadimdan yashab kelgan pigmey va bushmenlarni siqib chiqarganlar.

Okeandan uzoqda magistral transport yo'llaridan chekkada joylashgan Markaziy Afrika xalqlarining an'anaviy mashg'uloti dehqonchilik va chorvachilik bo'lib, 80 foiz aholining hozirgacha asosiy tirikchilik manbai hisoblanadi. Qishloq xo'jaligida jamoachilik munosabatlari saqlanib kelmoqda.

Mahalliy dehqonchilik tropik iqlimga moslashgan bo'lib, ekinlardan sholi, makka, suli, batuta, shakarqamish, loviya ekiladi, tropik o'rmonlarda yams, manioka, taru, yeryong'oq (araxis), non daraxti, banan, qovun, qovoq, sitrus va meva daraxtlari o'stiriladi. Muhim an'anaviy «etnik» mahalliy ekinlardan sholi gvineya-liberiya zonasida yashovchi xalqlarga xos bo'lib, odatda, sug'orilmay ekiladi. Sholikorlik

Niger va Gambiya daryolarining sohillarida 3,5 ming yillar muqaddam paydo bo'lib, boshqa joylarga tarqalgan. Uni daryo yoqasidagi pastlik suv toshqini serob yerlarda yoki ko'pincha ekvatorial iqlimli namli seroyomg'ir tropik o'rmonlarda ekadilar. G'arbiy Afrikada sholidan yiliga 400 ming tonnaga yaqin hosil olinadi.

Gvineya bo'g'oziga yaqin joylashgan mamlakatlarda kakao, kofe, banan, geveya, ananas, kokos palmasi kabi o'simliklar o'stiriladi. G'arbiy Afrikada jahonda yetishtiriladigan kokosning 2/3 qismi, butun qit'adagi kokosning 90 foizi o'stiriladi. Gambiyada yeryong'oq, Nigeriya va Dagomeyada xurmo, Fil Suyagi sohilida kofe (jahonda uchinchi o'rinda, qit'aning 90 foiz hosili), Liberiya va Nigeriya xurmo moyi ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Markaziy Afrikada ham yirik plantatsiya xo'jaliklarida eksport uchun xurmo yog'i, kauchuk, banan, shakarqamish, kofe, kakao, tamaki, yeryong'oq (araxis) va paxta yetishtiriladi. Bu yerda o'rmon ko'p bo'lganligi tufayli qimmatbaho daraxt turlari ham eksport qilinadi (butun qit'adagi bu tur mahsulotning 1/3 qismi Markaziy Afrikada tayyorlanadi). Jahon bozorida okume, maxogani, iroko kabi daraxtlar yuqori baholanadi. Yuqori Gvineyaning tropik o'rmonlarida yashovchi yoruba, ibo, oshanti kabi xalqlar don ekinlariga uncha e'tibor bermaganlar, asosan, yams, manioka, taro, yeryong'oq, banan, sitrus va boshqa meva daraxtlari yetishtirganlar. Bolof, serer, mandingo, xausa kabi qadimiy dehqonchilik kasbiga ega xalqlar esa, asosan, don ekinlari – jo'xori, suli, makka, bug'doy, suv serob joylarda sholi ekanlar. Chorvachilik sust taraqqiy etgan. Faqat Xausa, Mandingo sohillarida yashovchi ayrim etnik guruhlarda uy hayvonlari saqlangan. Ular ovchilik va baliqchilik bilan ham shug'ullanganlar.

Chorvachilik faqat shimoliy va janubiy hududlarda fulbe, tuareg xalqlarida keng tarqalgan. Ko'chmanchi

Nigeriya chorvadorlari

va yarim ko'chmanchi turmush tarzida yashovchi bu xalqlar, asosan, zebu, kichkina ho'kiz – ndama, ot, tuya, qo'y va echki boqib kun kechiradilar. Janubiy kenglikning 10 daraja pastida Gvineya savannasida qoramol boqish mumkin emas, chunki sese pashshasi molga qirg'in keltiradi. Shuning uchun fulbe xalqlarining ko'chish hududi ham mazkur kenglikning shimolida cheklangan. Qoramollar, asosan, Sudan, sohil mamlakatlari – Mali, Yuqori Volta va Nigeriyada mavjud. Dehqonchilik xo'jaliklarida ham qisman mol saqlanadi, uni faqat bayramlarda va diniy marosimlarda so'yadilar.

Gvineya xalqlari, Ganadagi ashanti, Nigeriyadagi yoruba, Kamerundagi bamuma kabi xalqlarda badiiy hunarmandchilik nihoyatda rivojlangan. Ular sopoldan, jez va fil suyagidan juda ajoyib haykallar yasaganlar. Benin hunarmandlari hayvonlarning

kichkina, podsholar va ajdodlarining yirik hajmdagi haykallarini jezdan quyish malakasiga ega bo'lganlar. Ular hatto ko'shk va saroylarni bezaydigan turli rasm, bezak va haykallar yasay olganlar. Bantu xalqlari turli xildagi chipta va savatlar to'qishda katta mahoratga erishganlar. Yog'och o'ymakorligida G'arbiy Afrika xalqlaridan oldinga chiqadigani yo'q.

Hozir G'arbiy va Markaziy Afrikaning iqtisodiy taraqqiyotida qazilma boyliklarning ko'pligi muhim ahamiyatga ega. Yaqin davrgacha bu yerda og'ir sanoat bo'lmagan. Mustaqillikka erishilgandan keyin, ayniqsa, yirik port shaharlarida asta-sekin sanoat korxonalari paydo bo'la boshlaydi. Masalan, Dakara, Abidjan, Jantil, Luanda, Port-Xarkorte va Zarrida neft ishlab chiqarish zavodlari, Gvineyada alyumin uchun zarur loy tuproq zavodi, Nigeriyada simob eritish zavodi, Gana va Kamerunda alyumin zavodi, Zoirida kon sanoati va olmos kovlab olish korxonalari (jahonda eng katta olmos koni), Kongoda qo'rg'oshin va oltin konlari, Gabonda marganes va uran konlari, Kamerunda boksit, Gobon va Kongoda yuqori sifatli temir ishlab chiqarish korxonalari paydo bo'ldi. Nihoyatda boy va rang-barang mineral resurslarning topilishi mazkur mintaqada eng muhim sanoat tarmoqlarining rivojini ta'minlamoqda. Markaziy Afrikada yog'och ishlab chiqarish, to'qimachilik, oziq-ovqat sanoati sohalari ham rivojlangan. Og'ir sanoatning asosiy mahsulotlari eksportga ishlaydi.

G'arbiy va Markaziy Afrika aholisi turmush tarzi va tabiiy sharoitga moslashgan uylarda yashaydilar. Barcha mamlakatlar, asosan, agrar xo'jalikka ega bo'lganligi tufayli aholining ko'pchilik qismi qishloqlarda joylashgan. Ammo G'arbiy Afrika qadimiy shahar madaniyatiga ega bo'lib, bu yerda o'rta asrlar-dayoq 70 ga yaqin shahar mavjud bo'lgan. Mintaqada keyingi davrlarda shaharlar ko'payib, migratsiya jarayoni ancha kuchaygan.

Gvineya sohilida yashovchi xalqlar yog'ochdan qurilib, loydan urilgan to'rtburchak shaklidagi tekis somon tomli uylarda yashaydilar. Masalan, yorubalarda uylari ichkariga qaratilgan bir necha hovlilar mavjud. Uylarning devorlari bezatilgan, ustunlarga o'yma naqshlar berilgan. Gana xalqining uylari ichkari va tashqariga bo'lingan, hovlilar devor bilan o'ralgan. Ko'chmanchi fulbe va tuareglar ko'chishga qulay teri yoki chipta yopilgan chodirlar tiklaganlar. Malidagi songai xalqlari o'ziga xos somon chiptalar bilan egilgan chiviqlarga birkirilgan uylarda yashaydilar. Bunday uylar toshqin kelganda ko'chirishga qulay bo'lgan.

Mahalliy aholining kiyimlari ham tabiiy sharoitga moslashgan. Sudan sohilliklarining erkaklari keng ko'ylak va sharovar (cholvir), ayollari yubkaga o'xshash beldan pasti to'piqqacha bir necha marta o'ralgan rangli chitdan iborat kiyim kiyadilar. Tog' etaklarida yashovchi fulbe qabilalari sovuqdan saqlanib ko'ylak-ishton ustiga jun matodan tikilgan

Afrika dehqonlari

plash yopinganlar. Tropik oʻrmonlarda yashovchi aholining koʻpchiligi oddiy belbogʻ bilan cheklangan. Poyabzal deyarli kiyilmaydi, faqat sahroda issiq qumdagi qabilalar sandal kiyganlar. Tuareglarning erkaklari boshdan-oyoq qora matoga oʻranadilar. Shaharlarda Yevropa kiyimlari tarqalgan.

Dehqonchilik bilan shugʻullanuvchi aholining taomlari, asosan, guruch, sulii, manioka va sabzavotlar, guruch, qoʻziqorin, sabzavot, goʻsht yoki baliq bilan pishiriladi, sulidan atala, maniokadan non pishiradilar. Chorvador fulbe, asosan, sut mahsulotlarini isteʼmol qiladilar, sulii yoki makkadan atala pishirib, yogʻ qoʻshib yeyiladi.

Odatda, Afrikani ajdodlar ibodatining klassik namunasi deb hisoblaydilar. Bu bejiz emas, chunki butun Afrikada, ayniqsa, uning gʻarbiy va janubiy qismida ajdodlarga sigʻinish nihoyatda keng tarqalgan. Ammo bu yerda islom va nasroniy dinlari ham muhim oʻrinni egallaydi. Gʻarbiy Afrikaga islom IX – X asrlarda kela boshlagan va mahalliy dinlarni siqib chiqara boshlaydi. Hozir bu yerdagi aholining 32 foizi (61 mln. dan ortiq kishi) musulmon, taxminan 18 foiz (21,4 mln. kishi) nasroniy dinida (XIX asrda tarqala boshlagan), qolgani mahalliy diniy eʼtiqodlarga rioya qiladi. Masalan, Liberiyada aholining 3/4 qismi, Fil Suyagi sohilida 2/3 qismi, yuqori Volta va Sanada 3/4 qismi, Nigeriya va Gvineya-Bisauda yarmiga yaqini mahalliy anʼanaviy dinlarga, ayniqsa, ajdodlar arvohiga sigʻinadilar. Sunna mazhabidagi islom Gʻarbiy Afrikaning, asosan, shimolida va sohil zonasida, ayniqsa, Senegal, Gambiya, Gvineya, Mali, Niger kabi mamlakatlarda hukmron dinga aylangan. Masalan, Nigerda 96 foiz aholi, Senegal va Gambiyada 80 foiz aholi musulmon. Mahalliy anʼanaviy diniy eʼtiqod va ibodatlariga rioya qiluvchilar Gʻarbiy Afrikada 38 foiz (52,3 mln. dan ortiq kishi)ni tashkil qiladi. Markaziy

Afrikada esa mahalliy dindagilar 14 foiz dan ortiq aholi (19,2 mln. kishi)ni tashkil qiladi. Ammo islomga nisbatan nasroniylik ko'proq tarqalgan va ancha mustahkam saqlangan. Markaziy Afrika aholisining 20 foizdan ortig'i (23,7 mln. kishi) nasroniy dinida. Bulardan tashqari, mintaqada nasroniy-afrika aralashma diniy e'tiqodlar ham keng tarqalgan. Bunday sinkretik dinlar ta'siriga G'arbiy Afrikaning 26 foiz aholisi, Markaziy Afrikaning 17 foiz aholisi o'tgan.

G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlarining badiiy hunarmandlik san'ati naqadar yuksak bo'lsa, uning og'zaki ijodi, o'yin va musiqa san'ati ham shunchalik rivojlangan. Ajoyib arxitektura namunalari, go'zal ko'shk va saroylar, afsonaviy obrazlar tasviri berilgan haykal va ustunlar, quyma metall va o'yma yog'och san'ati namunalari bilan bir qatorda, beqiyos og'zaki adabiy merosni avlodma-avlod saqlab kelgan baxshi (griot)lar, ashulachi va raqqosalar jahon madaniyatiga munosib hissa qo'shib kelmoqdalar. Hozir ham xalq ijodi zaminida paydo bo'lgan professional arxitektorlar va adabiyotchilar, aktyor va raqqosalar, musiqachi va ashulachilar, rassom va haykaltaroshlar o'zlarining go'zal san'atlarini xalqaro festivallarda, konsert dasturlarida namoyish qilmoqdalar, olqishlarga, hurmat-e'tiborga sazovor bo'lmoqdalar.

35-§. Sharqiy Afrika xalqlari

Afrika qit'asining sharqiy qismida bir xil irqdagi o'ziga xos maishiy turmush va madaniyat yaratgan turli etnoslar yashaydi. Bu yerda mustamlaka bo'lmagan yagona davlat – Efiopiya, jahon olmos bozorida yetakchilik qilayotgan Janubiy Afrika Respublikasi va Namibiya joylashgan. Sharqiy Afrikaga (Efiopiyadan tashqari) Somali, Jibuti, Keniya, Ugan-